

Hans Böhm & Yochanan Afek

Wij presenteren

DE KONINGIN

Het sterkste stuk van het schaakspel

Hans Böhm en Yochanan Afek

Wij presenteren...
DE KONINGIN

KOSMOS

Kosmos Uitgevers, Utrecht/Antwerpen

Eerder verschenen in deze reeks:

Wij presenteren... de pion, ISBN 978 90 4391 296 9
Wij presenteren... de toren, ISBN 978 90 4390 067 6
Wij presenteren... het paard, ISBN 978 90 4391 539 7
Wij presenteren... de looper, ISBN 978 90 4391 634 9

Dit boek is gepubliceerd door
Kosmos Uitgevers
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
www.kosmosuitgevers.nl

Kosmos Uitgevers is onderdeel van VBK|media

Omslagontwerp: Hans Britsemmer
Opmaak binnenwerk: Mat-Zet bv, Soest

ISBN 9789043917728
NUR 481

© 2014 Kosmos Uitgevers, Utrecht/Antwerpen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photocopy, microfilm or any other means without prior written permission from the publisher.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van derden zo goed mogelijk te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Korte terugblik op de ontstaansgeschiedenis	7
Geschiedenis van de koningin	14
1 Mat	22
2 Pat in de praktijk	24
3 Trappenhuis	26
4 Eeuwig schaak	28
5 Pat	30
6 Stikmat	32
7 De achterste rij	34
8 Dame en looper tegen dame	36
9 Eeuwig schaak in de praktijk	38
10 Dame en paard tegen dame	40
11 De hand van de dame	42
12 Dame voor een dubbelschaak	44
13 Verrassingen in de opening	46
14 Het overbelaste stuk	48
15 Winnende ruil	50
16 Verdediger uitgeschakeld	52
17 Snoepjes	54
18 Hollandse miniaturen	56
19 Repeterende offers	58
20 Wederzijdse dame-offers	60
21 Pennen en ontpennen	62
22 Op koningsjacht	64
23 Tactische dame eindspelen	66
24 Dame tegen pionnen	68
25 Dominante dame	70

26	Kruispenning	72
27	Dame tegen toren en looper	74
28	Dame tegen twee torens	76
29	Agressieve terugtocht	78
30	De hand van de wereldkampioen	80
31	De hand van wereldkampioenen (2)	82
32	Een hele dame voor een veld	84
33	Batterij van dame en looper	86
34	Koning en koningin	88
35	Driehoeken	90
36	Wederzijdse zetdwang	92
37	Batterij van dame en pion	94
38	Beslissende onderpromoties	96
39	Veel koninginnen	98
40	Afleiding van Mitrofanov	100
41	Afleidingen	102
42	Spel in de hoek	104
43	Dame-offer voor paardvork	106
44	Kameleonecho	108
45	Aan de spies	110
46	Grote namen verliezen in grootse stijl	112
47	Positionele remise	114
48	De koning van dame-offers	116
49	Bristol en Turton	118
50	Hoogst opmerkelijke dame zetten	120
51	Een netwerk van zwaar geschut	122
52	Fenixthema	124
53	Stille dame-offers	126
54	Systematische manoeuvres	128
55	WK-matches	130
56	Ken uw klassieken	132
57	Gemiste kansen	134
58	Hollandse offers	136
59	De allemachtige koningin	138
60	De hand van de auteurs	140

Voorwoord

Dit is het vijfde boek in een serie van zes waarin iedere keer een stuk centraal staat, dit keer de koningin. Naarmate de voltooiing van ons idee uit 2009 dichterbij komt (een boek per jaar, we hebben het net weer gehaald) blijkt hoe terecht het is om ieder stuk apart te presenteren. Wat betreft de pion (2010), de toren (2011) en de looper (2013) spreken de boeiende geschiedenis, de ontwikkeling in de loop van de tijd en de metamorfoses die elk stuk heeft doorgemaakt zeer tot de verbeelding. In dat opzicht bleef het paard (2012) buiten onze schuld wat achter; dat is altijd een paard geweest en gebleven en ook de sprong van het paard is nooit veranderd.

Maar de koningin overtreft zelfs de verwachtingen van de schrijvers. Zij bestond nog niet bij de directe voorloper van het schaakspel, het chaturanga (rond het jaar 500), maar werd gaandeweg geïntroduceerd als gedegradeerde koning. Ze kon amper lopen, was verreweg het zwakste stuk in het spel en kreeg toen eeuwenlang problemen met haar sekse: in het ene land was ze mannelijk, in een ander land vrouwelijk. Pas ergens rond 1500 wordt ze die mooie, slanke koningin zoals wij haar kennen, het krachtigste stuk in het spel. U leest meer over tussentijdse ontwikkelingen in dit boek dat zoals gebruikelijk begint met de geschiedenis van het schaakspel in het algemeen en vervolgens de geschiedenis van het stuk de koningin bespreekt.

Vervolgens krijgt u 240 opgaven aangeboden waarin de koningin een cruciale rol speelt. Ze zijn onderverdeeld in zestig thema's met telkens vier opgaven per thema. De opgaven zijn aanvallend en verdedigend, lopen op in moeilijkheidsgraad en introduceren de lezer op leerzame wijze in die boeiende wereld van de koningin.

Een boek om van te genieten en van te leren, wat wilt u nog meer?

Natuurlijk weer onze kleine reeks dankbetuigingen aan degenen zonder wie deze serie niet het hoge niveau had kunnen hebben dat het heeft.

Wij danken schaakhistoricus Leo Diepstraten voor zijn belangrijke medewerking.

Wij danken May en Ine Kloprogge voor de bijzondere foto's uit hun verzameling.

Wij danken dr. Harold van der Heijden, die zijn databank van zo'n 80.000 stellingen gebruikte om alle 240 opgaven te controleren op correctheid en bron en daarbij nog waardevolle adviezen gaf.

Wij danken alle schakers en componisten van wie wij voorbeelden konden gebruiken ter ondersteuning van deze ode aan de koningin.

Hans Böhm en Yochanan Afek

Korte terugblik op de ontstaansgeschiedenis

Raya! Mantri! Hasti! Asva! Ratha! Padati!

Pardon? Dit zijn de benamingen van de schaakstukken uit het inmiddels vrijwel uitgestorven Sanskriet, de moedertaal van de meeste Indo-Europese talen. Hoe en waar begon het schaakspel? Omdat hier al eeuwenlang uiteenlopend over wordt gedacht, kwamen veertien schaakhistorici uit verschillende landen in 1991 bijeen in Königstein, Duitsland. Vanwege de verheugende stortvloed aan inzichten organiseerde het Max Euwe Centrum in Amsterdam in 1993 een vervolgcongres. Die bijeenkomsten werden vervolgens om de paar jaar herhaald, de laatste was in 2005. Men stelde om te beginnen maar eens vast wat de definitie van 'schaken' is, en daar kwam ongeveer het volgende uit:

een bordspel, van in principe acht bij acht velden
aan beide zijden een gelijk aantal stukken
de stukken hebben een onderscheiden vormgeving en zij hebben een eigen 'choreografie', die kenmerkend is voor dat stuk.
de bedoeling is de hoofdfiguur, de koning, mat te geven met als essentieel gegeven dat deze koning onkwetsbaar is, dat wil zeggen, niet 'geslagen' kan worden.

Een ruime definitie die opgaat voor het schaak zoals we dat vandaag-de-dag kennen, maar ook voor de (verre) voorlopers. Volgens de historici is de schaakgeschiedenis in te delen in globaal vier perioden.

4000 – 400 voor Christus: de voorlopers

400 voor Christus – 750: India, Iran, Arabië

750 – 1475: Europa in de middeleeuwen

1475 – heden: het moderne schaak

De legende van de graankorrel

De legende over het ontstaan van het schaakspel kent vele versies. De oudste is waarschijnlijk die van Mas'udi, waarin hij verhaalt dat koning Balhit zo tevreden was over de uitvinding van het schaakspel dat hij de uitvinder, de Brahmaan Sissa, vroeg welke beloning hij wilde hebben. "Doe mij maar één graankorrel op het eerste veld en vervolgens op ieder volgend veld het dubbele", zei Sissa. De koning ontstak in grote woede, zoals dat gebruikelijk was, want hij vond de beloning te bescheiden en dus een belediging. Maar toen hij toch maar opdracht gaf om aan het verzoek te voldoen, bleek al spoedig dat er niet genoeg graan over de gehele wereld verbouwd werd om de opdracht uit te voeren.

Wiskundigen hadden uitgerekend dat het om 18.446.744.073.709.551.615 graankorrels zou gaan (wiskundige formule $2^{64} - 1$), dat is een rij kamelen in ganzenpas met ieder 140 kilo van 23 miljard kilometer. Niet genoeg graan en niet genoeg kamelen dus. En deze legende moet als slotzin hebben '...en de koning wist niet wat hij meer moest bewonderen: de uitvinding van het schaakspel of de vraag naar de bijzondere beloning'.

Eerste periode: 4000 – 400 voor Christus, de voorlopers

De mogelijke voorlopers

De eerste periode wordt gekenmerkt door de *renspelen*, waarbij de stukken van de ene kant naar de andere kant van het bord moesten zien te komen. In deze periode werd de zet vaak bepaald door dobbelstenen. De speler die het eerst al zijn stukken naar de overkant had gebracht, was de winnaar. Typische hedendaagse renspele zijn halma en mens-erger-je-niet. Indien er wordt geslagen, begint men weer bij 'af'.

Ook het damspel heeft daar elementen van, maar het heeft ook het karakter van een berovingspel, net zoals het vroegste schaak. Een geslagen stuk keert dan niet meer terug. En in deze beide denksporten is er de 'promotie' bij het bereiken van de overkant. Een van de jongere schaakhistorici Gerhard Josten (geboren 1938 in Duisburg) vond de oorsprong van de promotie in een renspele van de Sumeriërs.

Hij wijst daarbij op het Gilgamesj-epos van ongeveer 2300 voor Christus, waarin de mens zijn zelfbestemming zoekt ten opzichte van de goden. De stukken op de onderste rij staan voor de goden en de pionnen stellen 'de mens' voor. De mens kon aan (een) god gelijk worden door aan de andere zijde te komen. Het is de drang naar onsterfelijkheid.

We kunnen aan deze mythologische verwijzingen binnen onze schaakcultuur net zoveel waarde hechten als we zelf willen. Er zijn vele verklaringen gezocht en gevonden. De zoektocht naar de betekenis van de symboliek van de schaakstukken is in ieder geval cultuuroverschrijdend.

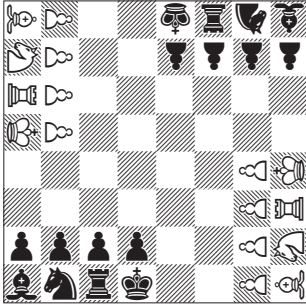
De directe voorloper

De directe voorloper van het schaakspel is het zogeheten 'Chaturanga voor vier personen'. Chaturanga was een oorlogsspel dat werd gespeeld op een 'ashtapadabord', dat wil zeggen een speelbord van acht bij acht velden. De zetten werden bepaald met behulp van dobbelstenen en Chaturanga moet derhalve worden aangemerkt als geluksspel. *Chaturanga* is een woord uit het Sanskriet en betekent vierdelig.

Bekend is dat Alexander de Grote in 326 voor Christus tegenover een leger stond van 50.000 voetsoldaten, 1000 strijdwagens, 130 olifanten en 3000 paarden, het vierdelige Indiase leger dat model stond voor Chaturanga. Iedere speler had de beschikking over een *Ratha*, een *Asva*, een *Hasti*, een *Raya* en vier *Padati*.

Het woord *Ratha* is etymologisch hetzelfde woord als ons woord 'rad' of wiel en hiermee werd de strijdwagen aangeduid. *Asva* betekent paard in het Sanskriet en het betreft dan bereden paarden. Het waren de Hettieten in Anatolië die omstreeks 1700 voor Christus erin slaagden wilde paarden te temmen zodat ze konden worden gebruikt als trek- en rijdier. *Hasti* staat voor olifant en juist in India zijn de olifanten, een inheemse diersoort, aangewend als vierde divisie van het vierdelige leger. *Padati* betekent in het Sanskriet 'voetsoldaten' en de infanterie is altijd en overal de eerste oorlogsdivisie geweest. Het zal niet verbazen dat 'padati' staat voor 'voeten'. In de oeroude tijden voerde de koning het leger aan, om gebied te veroveren (offensief) of om te voorkomen dat zijn eigen gebied ingenomen werd (defensief). De *Raya* is de Indiase koning.

Chaturanga werd gespeeld op een ongeschakeerd bord (geen wit/zwart) van 64 velden en zal volgens schaakhistorici omstreeks 500 voor Christus zijn ontstaan.

Tweede periode: 400 voor Christus – 750, India, Iran, Arabië

Chaturanga voor twee personen

De coalitiegenoten uit het Chaturanga voor vier personen, de witten en de zwarten, voegden hun twee legers samen. Omdat er geen twee koningen konden zijn, werd één Raja vervangen door een *Mantri*. Dit Sanskrietwoord kennen wij in zijn Latijnse vorm als ‘mentor’. Het zijn etymologisch verwante woorden en ze hebben de betekenis van ‘raadgever’ of ‘raadsheer’. De samenvoeging van de legers leidde vanzelf tot een andere opstelling op het ashtapadabord, met alle witte stukken aan de ene kant en aan de andere kant alle zwarte stukken.

Volgens de historici is het niet waarschijnlijk dat in het Chaturanga voor twee personen de partij kon worden beslist door mat te geven. Volgens een hypothese van Johannes Kohtz, uiteengezet in het *Handbuch des Schachspiels* uit 1916, was er nog steeds sprake van een berovingoverwinning.

In de bloeiperiode van de vroege Arabische islam van 640-750 ontstaat een enorme verbreiding van het schaakspel als de Arabieren op hun veroveringstocht het ‘Shahtrang’ leren kennen in Perzië. Goede schakers uit die tijd zijn Al-Adli en Al-suli; zij lieten ook aanzienlijke literatuur na over opening, middenspel en eindspel.

De geschiedenis van de koningin

Zoals we uit de algemene geschiedenis van het schaakspel hebben begrepen was er bij de directe voorloper van het schaakspel, het chaturanga voor vier personen uit de Indiase cultuur, nog geen koningin-stuk. Pas bij de invoering van chaturanga voor twee personen, toen de twee witte en de twee zwarte legers werden samengevoegd, ontstond het probleem van twee witte en twee zwarte koningen. Dat kon natuurlijk niet. De overbodige koning werd in feite gedegradeerd, vervangen door een nieuw stuk: de *mantri* ('mentor') oftewel de raadgever van de koning (*raya*). De macht van de mantri werd gehalveerd: de *raya* mocht staande in het centrum naar acht velden, de mantri slechts naar vier en dan alleen diagonaal. De mantri bleef derhalve altijd op dezelfde kleur en was in feite het zwakst van alle stukken. Wel waren de *raya* en de mantri beide mannelijke figuren.

Toen het spel in Perzië bekend werd ging de mantri daar *farzin* heten, dat

Koningin te paard van palmhout, circa 1550. Herkomst Zuid-Duitsland. In het Rijksmuseum in Amsterdam bevindt zich een compleet spel.

Koningin, Italiaans schaakspel,
17de eeuw.

‘wijze man’ en ook ‘raadgever’ betekent. Soms gebruikte men het woord ‘*vesir*’ dat eigenlijk staat voor ‘minister’. Als rechterhand van de koning werd het nieuwe stuk ook wel gezien als veldheer, degene die de bevelen van de koning moest uitvoeren; daarom kreeg hij een beperkte actieradius op het schaakbord.

Toen de Arabieren kennisnamen van het spel gebruikten zij het woord *firzan* of *firz*, later *ferz* of met het lidwoord erbij *al ferz*. Toen het spel naar Europa kwam ontstonden er in eerste instantie drie situaties. De Arabieren bleven zowel in hun eigen contreien als in de Europese landen waar zij neerstreken de term ‘ferz’ gebruiken. In Italië vielen de Arabieren weliswaar op diverse plaatsen binnen maar ze werden ook weer spoedig verdreven zodat de Italiaanse cultuur intact bleef.

Daarnaast ontwikkelde zich in Spanje een andere cultuur dan in Italië omdat in Spanje de Arabische/Moorse cultuur een grotere invloed had.

De oudste schriftelijke vermeldingen van het vroegste schaakspel in Europa stammen uit vele Latijnse en enkele Spaanse teksten. Het oudste manuscript, vermoedelijk uit ongeveer het jaar 1000, is het verhaal van een ridder met de naam Ruodlieb die schaakte. Er bestaat een testament uit 1010 van graaf Er-

Wij presenteren... de koningin is een boek voor iedereen met een passie voor schaken!

De koningin is een uitzonderlijk schaakstuk. Bij de voorlopers van het spel, rond het jaar 500, bestond zij niet. Zij werd aanvankelijk geïntroduceerd als gedegradeerde koning en het was toen verreweg het zwakste van alle zes stukken. In de vroege middeleeuwen was dit nieuwe schaakstuk in het ene land mannelijk, in het andere land vrouwelijk. Pas vanaf 1500 krijgt de koningin haar huidige vorm en kracht.

De internationale schaakmeesters Hans Böhm en Yochanan Afek begonnen hun unieke zesdelige serie met *De pion* (2010), daarna volgden *De toren* (2011), *Het paard* (2012), *De loper* (2013) en dan nu *De koningin*.

Aan de hand van historische achtergrond, spelsituaties en probleemstellingen worden 60 thema's – aanvallend en verdedigend – in 240 opgaven behandeld. We leren van de bijzondere partijfragmenten waarin de koningin een beslissende rol speelt.

De koningin: het sterkste stuk van het schaakspel

Hans Böhm (1950) is een bekende Nederlandse schaker en seniorenkampioen in 2010. Hij schreef meer dan 20 boeken en is vaste schaakmedewerker van *De Telegraaf*. Yochanan Afek (1952) is een bekende Israëlische schaker en Nederlands kampioen 2012 in het oplossen van studies. Hij is naast speler ook studiegenoot, schaakjournalist en trainer.

